

AJALOOKIRJUTUS EKSIILIS: EESTI TEADUSLIK SELTS ROOTSIS

Olavi ARENS

Armstrong Atlantic State University, Savannah, Georgia 31419 U.S.A.; Olavi.Arens@armstrong.edu

Ajalookirjutus Venemaalt, Saksamaalt, Poolast jne pärit ajaloolaste poolt eksiiis Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas oli 20. sajandi üldnähe. Käesolevas artiklis on käsitletud eesti eksiiil-ajaloolaste tegevust pärast Teist maailmasõda, eriti nende oma, kes asutasid Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis (ETSR). Need ajaloolased, kes olid oma karjääri Eestis alustanud, moodustasid ühtse põlvkonna. Kokkuvõttes võib öelda, et see põlvkond jätkas oma tööd, sest kui võrrelda nende uurimistööd eksiiis ja Eestis enne Teist maailmasõda, võib näha järjepidevust.

1944. aasta sügisel põgenes suur osa eesti haritlastest kas Rootsi või Saksa-
maale. Rootsis tuldi kokku juba 1945. aasta jaanuaris, et asutada selts, mis jät-
kaks paguluses Eesti teaduse traditsioone. Sama aasta veebruaris, st enne sõja
lõppu, asutati Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Põhikirja järgi olid seltsi ülesanded
järgmised:

...edendada teadmisi... eeskätt Eesti maa ja rahva kohta... ja olla eesti teadlastele ühtlasi oma-
vahelise sidemehoidmise organiks...¹

Seltsi põhikirja koostamisel järgiti Rootsi seadusi, aga üldjoontes oli selts
asutatud põhimõtete järgi, mille alusel tegutsesid akadeemilised seltsid Eesti
Vabariigi ajal. Peaaegu kõik seltsi asutajad olid osa võtnud mõne akadeemilise
seltsi tööst Tartus, kas siis Akadeemilise Ajaloo-Seltsi, Akadeemilise Rootsi-Eesti
Seltsi, Akadeemilise Emakeele Seltsi või mõne muu seltsi tööst. Akadeemilised
seltsid suleti Eestis 1940.–1941. aastal nõukogude võimu poolt.² Eesti Teaduslik

¹ Koosoleku asutamise protokoll asub Tartu Ülikooli Raamatukogu arhiivis; Eesti Teaduslik Selts
Rootsis (ETSR), f 176, s 1; lühike ülevaade ETSR-i tegevusest: **Anderson, A.** Eesti Teadusliku
Seltsi Rootsis tegevusest. – Rmt: Eesti teadlased paguluses. Koost V. Mägi, A. Valmas. Tallinna
Ülikool, Tallinn, 2009, 11–16. Siinjuures soovin tänada abi eest Tartu Ülikooli Raamatukogu
käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonda ning Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu
väliseesti kirjanduse keskust.

² **Kivimäe, J., Rosenberg, T.** Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). (Tartu Ülikooli
ajalooküsimusi, XVI.) Tartu, 1985, 134–143; **Tamul, S.** Tartu Ülikooli välissuunitlusega akadee-
milistest ühendustest ja nende sulgemisest 1940.–1941. a. (Tartu Ülikooli ajalooküsimusi, XXVII.)
Tartu, 1993, 65–70.

Selts Rootsis aga jätkas seda traditsiooni väljaspool Eestit. Võib mainida, et osalt jätkas oma tegevust ka Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, andes välja oma aasta- raamatut *Svio-Estonica*.

Seltsi esimene tähtis ülesanne oli teada saada, mis oli juhtunud ülikoolide (eriti Tartu ülikooli) õppejõududega maailmasõja ajal. Evald Blumfeldt, Tartu ülikooli professor 1942.–1943. aastal, kogus kokku teated, mis näitasid järgmist:³ professoritest ja dotsentidest olid 90 eksiilis, 37 olid surnud, tapetud või küüdi- tatud, 42 jäid Eestisse ning 22 kohta ei olnud teateid. See tähendab, et 47% või pool Tartu ülikooli õppejõududest (kaks kolmandikku nendest, kes võisid tegutseda) asus väljaspool Eestit.⁴ Võib ka öelda, et umbes pool eksiilis asunuist oli sattunud Rootsi, teine pool kas Ameerika või Briti tsooni Saksamaal.

Nagu teame, asutas Ameerika president F. D. Roosevelt 1944. aasta veebruaris komitee, mis pidi pagulastega tegelema (War Refugee Board). See komitee aitas rahaliselt eesti intelligentsil Rootsi põgeneda. Ülikoolide õppejõud olid ühed neist, keda eelistati.⁵ Pole aga andmeid, kui palju teadlasi põgenes Eestist Rootsi otseselt selle komitee abil ja kui palju omal algatusel, nagu põgeneti Saksamaale.

Saksamaal (Briti tsoonis) ühinesid eesti teadlased, nagu Ernst Öpik, Artur Võõbus, Karl Aun ja Elmar Järvesoo, läti ning leedu kolleegidega, et asutada Balti Ülikool Hamburgis.⁶ 1948. aastast alates rändas enamik teadlastest Saksamaalt Ameerikasse, Kanadasse, Inglismaale ja Austraaliasse. 1951. aastal asutati New Yorgis Eesti Teaduslik Selts Ameerikas.⁷ Peab aga ütleva, et sellel seltsil polnud teadustöös eksiilis nii tähtsat osa nagu Eesti Teaduslikul Seltsil Rootsis. Enamik seltsi liikmeist võttis vastu töökoha, mis asus New Yorgist väljaspool, ja seepärast neil lihtsalt polnud võimalik New Yorgis koosolekutel käia. Seetõttu ei tekkinud ka sellist sidet, mis oli oluline seltsi tegevusele Stockholmis ja Lundis.

Miks põgenes Eestist nii suur osa Tartu ülikooli õppejõududest? 1947. või 1948. aastal kirjutatud kokkuvõtetes sellest, mis oli toimunud Tartu ülikoolis sõja ajal, kirjutas endine etnograafiaprofessor Gustav Ränk:

Nominaalselt jäeti Tartu Ülikool kogu oma teaduskondadega (peale usuteaduskonna) küll püsima, kuid see töökorraldus ja vaim mis seal nüüd maksma pandi, on igatepidi täielises vastuolus sellega, mis seal Eesti Vabariigi ajal oli valitsenud. Eriti raskesti tabasid sündinud muudatused filosoofia teaduskonda... kui õppekavad lõplikult olid valminud, siis selgus, et kõik oli sündinud

³ **Blumfeldt, E.** Introduction: The University of Tartu, an historical survey. – Rmt: Apophoreta Tartuensia: pühendusteos Eesti vabariigi Tartu ülikoolile tema avamise (1. detsember 1919) kolmekümnendaks mälestuspäevaks paguluses viibivate õppejõudude ja kasvandikkude poolt. Toim J. Olvet-Jensen. ETSR, 1949, xvi.

⁴ Seda põgenemist võiks võrrelda Eestist Nõukogude Liidu tagalasse evakueerumisega 1941. aasta juulis ja augustis. Hans Kruusi järgi: “Tartu ülikooli isikulisest koosseisust, nii õppejõudude kui üliõpilaste osas, evakueerus Nõukogude tagalasse üsna väikesearvuline kontingent” (**Kruus, H.** Alma Materi uuestisünnipäevilt. – Rmt: Mälestusi Tartu Ülikoolist. Koost S. Issakov, H. Palamets. Olion, Tallinn, 1992, 420; **Kruus, H.** Alma Materi uuestisünnipäevilt. Mälestusi Tartu Riiklikust Ülikoolist. – Looming, 1968, 1, 112–118).

⁵ **Andrea, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Olion, Tallinn, 2005, 78–81.

⁶ **Järvesoo, E.** (toim). Balti Ülikool Saksamaal, 1945–1949. Balti Ülikooli Eesti Selts, Toronto, 1991.

⁷ *Annales Societatis Litterarum Estonicae in America*, I. 1951–1954. Estonian Learned Society in America, New York, 60.

viimase kriipsuni vene mustri järgi, ilma et Eesti eri olusid, eri arengut ja eri nõudeid oleks kriipsuväärtki arvestatud. Nagu kõikides muudes teaduskondades, nii oli filosoofia teaduskonnaski uute õppekavadega sisse viidud range kursuste süsteem, kus esimesed kolm aastat olid täidetud lämmatuseni igasugu marksistliku dialektikaga, ajaloolise materjalismi filosoofiaga, bolševistliku partei ajaloo, jne. jne. mille sihiks oli maa haritlaskonna absoluutne tasalülitamine valitsevasse poliitilisse süsteemi. Avalikult kontrolliti professoreid loengutel vastavate ametiisikute kaudu, salaja sündis valve kommunistlike partei organite abil, loengutele poetatud spioonide kaudu...

Kokkuvõttes võin öelda nii, et sakslastel oli sama kindel tahe suunata õppe ja teaduslikke töid oma doktriinide kohaselt nagu venelastelgi, kuid see, mis neid takistas oma plaane teostamast, oli puudulikult väljakujunenud kontrolli aparaat...

Kõike eelöeldut arvesse võttes on täiesti arusaadav, et suur osa filosoofia teaduskonna õppejõude on eelistanud ebakindlat põgeniku elu, selle vaimse surve vastu mis viimastel aastatel Tartu Ülikoolis on valitsenud ja veelgi valitseb... Sest nii raske ja vastumeelne oli töötada ning õpetada oma seniste tõekspidete vastu.⁸

Seega olid põgenemise põhjusteks vastuseis ülikooli sovetiseerimisele ja suhete katkemine Lääne-Euroopa ülikoolidega.⁹ Muidugi võis olla ka kolmas põhjus: kartus, kuidas oleks nõukogude võim suhtunud sellesse, et nad olid jätkanud tööd ülikoolis Saksa okupatsiooni ajal.

Seltsi asutajaliikmetel oli palju ühist. Nad alustasid oma haridusteed tsaaririigi koolides, jätkasid õppimist Tartu ülikoolis 1920. aastatel, kus neid sageli õpetasid rootsi ja soome ajaloo-, arheoloogia- ning etnograafiaprofessorid.¹⁰ Mitmed täiendasid end teistes Euroopa ülikoolides, olles seotud selle aja Euroopa ülikooli süsteemiga. Nad olid harjunud mõttega, et nad on osa Euroopa akadeemilisest maailmast. Nad osalesid aktiivselt Eesti akadeemiliste seltside töös: pidasid ettekandeid ja publitseerisid töid seltside väljaannetes. Nad alustasid oma akadeemilist karjääri 1930. aastatel, töötades arhiivides, muuseumides või õppejõuna ülikoolis. Mitmed neist said ka professoriks, olles tihti esimesed eestlased sellel kohal. Nende tulevik oli veel ees. Siis algas Teine maailmasõda.

Eesti Teaduslikul Seltsil Rootsis oli neli ülesannet:

- 1) korraldada teaduslikke ettekandeid ja koosolekuid,
- 2) soetada kirjandust, st asutada raamatukogu,
- 3) toetada uurimistöid majanduslikult,
- 4) publitseerida teaduslikke töid.¹¹

1947. aastal asutati seltsi lõunaosakond Lundis. Kui 1949. aastal oli seltsil 87 liiget, siis 1954. aastal oli see arv 138, mis jäi enam-vähem stabiilseks. 1969. aastal oli seltsil 158 liiget (25 Rootsist väljaspool).¹² Liikmeteks võeti teadlasi kõikidelt

⁸ ETSR, f 176, s 68.

⁹ G. Ränga seletusest 1947.–1948. aastal nähtub vajadus õigustada oma valikut. Oma memuaarides, mis ilmusid 40 aastat hiljem, kirjeldab Ränk arreteerimist nõukogude ajal 1941. aasta juulis. Tegelikult tal suurt valikut polnud (**Ränk, G.** Laiemasse maailma. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1988, 96–110).

¹⁰ **Kettunen, L.** Tartust ja sealsest ülikoolist. – Rmt: Mälestusi Tartu Ülikoolist. Tõlk H. Heinsoo. Olion, Tallinn, 1992, 230–251; **Niinivaara, E.** Tartu Ülikoolis. – Rmt: Mälestusi Tartu Ülikoolist. Tõlk H. Heinsoo. Olion, Tallinn, 1992, 251–261.

¹¹ Annales, I. 1945–1949. ETSR, 121.

¹² Arvud on võetud ETSR-i aastaraamatutest.

teadusladel. Liikmemaks oli algul väike, 10 Rootsi krooni, 1962. aastal tõusis see 15 kroonini. Maks tõi sisse umbes 10% seltsi sissetulekust (nii arvestati eelarvetes).¹³ Eelarvete järgi maksis maksu vaevalt pool liikmeist. Võib öelda, et ka Eestis oli akadeemiliste seltside liikmemaks madal olnud: tavaliselt üks kroon, näiteks Akadeemilisel Rootsi-Eesti Seltsil. Seltsid Eestis said lisatoetust kas ülikoolilt, riigilt või annetustest. Jääb mulje, et Rootsis elas selts annetustest, mis saadi kas teistelt Eesti pagulasorganisatsioonidelt, eraisikutelt või Rootsi allikatest. Osa liikmeist võib-olla lihtsalt annetas korjanduste ajal raha ja seepärast ei tasunud ametlikku liikmemaksu. Igatahes otsest toetusraha Rootsilt ei saadud. Seltsi väljanded (Tartu Ülikoolile pühendatud raamat, mis ilmus 1949. aastal, ja aastaraamatud, mis tegelikult ilmusid iga viie aasta tagant) raha sisse ei toonud. Vastupidi, nende avaldamiseks tuli leida toetust väljastpoolt. Algaastatel laenasid seltsi liikmed seltsile raha selleks, et katta trükkimiskulud.¹⁴

Selts kulutas palju energiat ja raha, et raamatukogu ning arhiivi ülal pidada. Soomest saadi mitu tuhat eestikeelset raamatut ja võeti vastu annetusi. Raamatuid saadi vahetuse teel. 1956. aastal hakkas Rootsi raamatukogutöötajale palka maksuma, algul oli ette nähtud pool kohta, 1969. aastal sai sellest täiskoht.¹⁵ Selts pidi aga maksuma üüri ruumide eest, kus raamatud asusid. Raamatukogu üürikulu oli seltsile päris suur koorem.

Oskar Loorits kritiseeris oma 1955. aastal ilmunud raamatus “Eesti ajaloo põhiprobleemid” pagulaskonna teadlasi ja eriti ajaloolasi, kelle töid pidas ta liiga akadeemilisteks.¹⁶ Ta väitis, et järgmine põlvkond (viies) pidi näitama, kas eestlased on küllalt elujõulised, et oma kultuuri edasi arendada. Looritsa järgi oli selle aja põlvkond alles neljas põlvkond eesti haritlasi.¹⁷ Esimene põlvkond koosnes nendest vähestest, kes olid sündinud 1800. aasta paiku ja kes elasid ajal, mil Euroopas domineeris rahvusromantika. Põlvkonna suurkujudeks olid F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald ja J. V. Janssen. Teise põlvkonda kuulusid need, kes olid sündinud 1840. aasta paiku. Esimese põlvkonnaga võrreldes olid selle põlvkonna haritlased aktivistid, kes asusid oma ideid ellu viima. Looritsa järgi olid selle põlvkonna suurkujudeks C. R. Jakobson, J. Hurt ja L. Koidula. Kolmandas põlvkonnas olid need, kes olid sündinud kolmkümmend aastat hiljem, umbes 1870. aastatel. Suurkujudeks, nagu võime aimata, olid J. Tõnisson, K. Päts ja Looritsa järgi G. Suits. Selle põlvkonna saavutuseks oli Eesti riigi loomine. Neljas põlvkond hakkas tegutsema Eesti vabariigi algaastatel. Loorits suhtub üsna kriitiliselt selle põlvkonna esindajatesse, nagu H. Kruus ja K. Eenpalu, kellel Looritsa arvates puudusid moraalsed tõekspidamised ning kes seepärast olid välisideoloogiatest liiga sõltuvad.¹⁸

¹³ Eelarved ETSR-i protokollides on üksikasjalikumad kui need, mis trükiti aastaraamatutes.

¹⁴ Juhatuskoosoleku 28. märtsi 1955. aasta protokoll. ETSR, f 176, s 9.

¹⁵ Annales, III. 1955–1959. ETSR, 145; 1976. aastal oli raamatukogus 9000 raamatut.

¹⁶ Loorits, O. Eesti ajaloo põhiprobleemid. Tõrvik, Stockholm, 1955.

¹⁷ Ibid., 87–157.

¹⁸ Ibid., 131–132.

Kui heita pilk seltsi tegelastele, leiame, et tegemist on põlvkonnaga, kes oli sündinud 19. ja 20. sajandi vahetusel, aastail 1890–1912. Looritsa järgi oli tegemist neljanda põlvkonnaga. Ainult üksikud jäid sellest piirist väljapoole. Loorits ise sündis 1900. aastal, samuti Arnold Soom ja Richard Indreko; Evald Blumfeldt ning Gustav Ränk sündisid 1902., Armin Tuulse 1908. ja Evald Uustalu 1912. aastal.¹⁹

See põlvkond tegutses Eesti Teaduslikus Seltsis 30 aastat. Esimene seltsi juhataja oli piiskop Johan Kõpp, kes tegelikult kuulus eelmisse, kolmandasse põlvkonda (oli sündinud 1874. aastal ja tema karjäär algas tsaariajal). 1955. aastast kuni 1976. aastani pidas seda ametit Evald Blumfeldt, kes oli varem olnud seltsi sekretär. Sekretäriameti võttis üle Jakob Koit, kes varem oli olnud abisekretär. Ta jäi ametisse 1976. aastani. Tavaliselt korraldas selts aastast 7–9 loengut Stockholmis ja 4–5 Lundis. Seltsi sekretär kirjutas loengutest ja neile järgnenud arutlustest kokkuvõtte.²⁰ Ajavahemikul 1945–1976 peeti seltsides 402 loengut, millest ajaloo (see tähendab ajalugu, kunstiajalugu, arheoloogia ja folkloristika) seotuks võib pidada peaaegu 40% (164).²¹ Kuulajaid tuli kokku tavaliselt 12–20 seltsi liiget. Enamik ajaloo loengutest peeti 13 isiku poolt, kes esinesid vähemalt kaks korda. Kolm ajaloolast – Armin Tuulse, Evald Blumfeldt ja Arnold Soom – ning etnograaf Gustav Ränk pidasid kokku 49 loengut ehk 1/8 loengute üldarvust. Ajaloo loengud tuginesid tavaliselt materjalidele, mis olid leitud Rootsi arhiividest ja mis käsitlesid Rootsi aega Eestis või varasemat keskaega. Enamik loenguist trükiti. Trükkimisvõimalusi oli mitu: kas seltsi aastaraamatutes või siis Rootsi-Eesti Seltsi väljaandes *Svio-Estonica*, mis jätkas ilmumist ja mida toetas Rootsi riik.²² Veel oli uurimusi võimalik avaldada rootsikeelsetes teadusajakirjades, samuti Saksamaa saksakeelsetes teadusajakirjades ja ka Välis-Eesti trükikodades ning ajakirjades.

Peale ettekannete korraldas selts oma liikmetele ka koosviibimisi ja ekskursioone. Selts võttis enda peale Tartu Ülikooli aastapäeva tähistamise iga aasta 1. detsembril aktusega, millest võttis osa tavaliselt vähemalt sada kuulajat. Samuti tegeles selts ka üliõpilaste kirjatööde (tavaliselt ülikooli seminaritööd) hindamisega. Üliõpilasorganisatsioonid teatasid, et olid vääriliste kirjatööde (tihti olid teemad Eesti ajaloo seotud) eest valmis auhindu välja andma.²³

Tähtis suund eesti pagulasteadlastele 1950. aastatel oli kontakt teise eksiilgrupiga – baltisakslastega. 1953. aastal esines Georg von Rauch Stockholmis seltsi koosolekul teemaga “Ida-Euroopa uuringud Saksamaal”.²⁴ Von Rauch oli 1927. aastal lõpetanud Tartu ülikooli magistrikraadiga ja 1930. aastatel töötanud Tartu Saksa gümnaasiumis õpetajana. Tal oli isiklikke tutvusi mitme seltsi liikmega. Von Rauch esitas mõtte, et kui saksa ja prantsuse ajaloolastel on või-

¹⁹ **Künnapas, T.** (toim). Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Biograafiline teatmik. Eesti Teaduslik Instituut, Stockholm, 1984.

²⁰ Enamiku protokolle kirjutas kauaaegne sekretär Jakob Koit.

²¹ Loengute nimekiri trükiti aastaraamatutes.

²² Esimeses *Svio-Estonicas*, mis ilmus pärast sõda, on artikleid, mille autoriteks on A. Soom, E. Uustalu, J. Koit ja I. Talve. Selleaegsed Välis-Eesti kirjastused Rootsis: **Valmas, A.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000, I, II. Tallinna Ülikool, Tallinn, 2003.

²³ Nende tööde nimekiri trükiti aastaraamatutes.

²⁴ 8. oktoobri 1953. aasta koosoleku protokoll kirjutab abisekretär J. Koit. ETSR, f 176, s 62.

malik ühiste teemade arutamiseks kokku tulla, peaks samuti eesti ning läti ajaloolastel olema võimalik arvestada baltisaksa ajaloolaste uurimustega ja vastupidi: baltisaksa ajaloolastel arvestada eesti ning läti ajaloolaste seisukohtadega. Ta kritiseeris nn liigrahvuslikke ajalookäsitlusi, mis 1930. aastatel Eestis ilmusid. Ettekanne tekitas elava diskussiooni, kõik ei olnud von Rauchi seisukohtadega nõus. Eriti vaidles vastu Armin Tuulse, kes väitis, et ta pole nõus, et kunsti- ja arhitektuuriajaloo domineeriks Eestis mingisuguseid rahvuslikke tendentse. Von Rauch pidigi tunnistama, et ta ei tunne hästi kunstiajalooküsimusi. Pärast 1953. aastat võttis mitu seltsi liiget (nagu Arnold Soom ja Evald Blumfeldt) vastu kutse külastada Göttingeni, et osa võtta Balti-Saksa ajaloo konverentside tööst.²⁵ 1957. aastal esines Reinhard Wittram Stockholmis loenguga Peeter Esimese poliitikast.

1951. aastal asutati ka Eesti Teaduslik Instituut kui õppeasutus Eesti Teadusliku Seltsi kõrval. Instituudis toimus õppetöö 14 erialal: Eesti ajaloost pidasid loenguid Evald Blumfeldt ja Arnold Soom; arheoloogiast Richard Indreko; etnograafiast Gustav Ränk, Ilmar Talve, Eerik Laid, Helmut Hagar ning Ivar Paulson; folkloristikast Oskar Loorits; kunstiajaloo Armin Tuulse ja muusikaajaloost Juhan Aavik. Õppetöö lõppes 1950. aastate lõpul.²⁶ 1960. aastatel hakkas instituut välja andma bibliograafilisi vihikuid eesti teadlaste töödest eksiilis.²⁷

Ainult üks kord tegeles selts otseselt poliitikaga. Tartu Ülikooli aastapäeva aktusel, mida selts igal aastal korraldas, 1956. aasta detsembris võeti vastu otsus, mis deklareeris solidaarsust ja toetust Ungari teadlastele.²⁸ Ungari rahvaülestõusu mahasurumine mõjutas pagulaste arusaamist tulevikust psühholoogiliselt päris sügavalt. See mõjutas ka seltsi liikmeid. Enne 1956. aastat loodeti, et nõukogude võim on nii Ida-Euroopas kui ka Eestis ajutine ja et pärast vabanemist lähevad paljud, ka eksiilteadlased, kodumaale tagasi ning jätkavad oma tööd seal. Pärast 1956. aastat saadi aru, et mingisuguseid suuri poliitilisi muudatusi ei tule ja et eksiil kestab edasi.

Seda uut psühholoogiat eksiilis peegeldasid 1961. aasta Tartu Ülikooli aastapäeva aktuse kõned. Seltsi esimees Evald Blumfeldt tähendas:

Ülikool asutati optimistlikul ajal Eestis. Sel ajal hakkas Eesti rahvas realiseerima oma enesemääramise õigusi. Meie peame nüüd võitlema olukorras, mis näeb välja sünye.²⁹

Ajaloolane Arnold Soom lisas omalt poolt:

Uurimustöö on üks viis kuidas me edendame rahvuskultuuri. Loodetavasti tulevikus näeme rohkem muusika, kunsti, ja kirjandustegelasi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli aktusel...

²⁵ G. Ränga aruanne seltsi juhatuskoosolekule (25. septembril 1958) balti ajaloolaste kokkutulekust 1958. aastal Göttingenis. ETSR, f 176, s 9; **Pistohlkors, G. v.** Põlvkonnad baltisaksa ajaloo-kirjutuses aastail 1919–2009. – Tuna, 2010, 2, 34–47.

²⁶ R. Indreko kirjutatud aruanne: Annales, II. 1950–1954. ETSR, 134–135.

²⁷ Ajaloobibliograafiad: **Ränk, A.** (koost). A Bibliography of Works Published by Estonian Historians in Exile, 1945–1969. Institutum Litteratum Estonicum, Stockholm, 1969; **Mäelo, M.** (koost). A Bibliography of Works Published by Estonian Scholars in Exile: History. Institutum Litteratum Estonicum, Stockholm, 1985.

²⁸ 30. novembri 1956. aasta protokoll. ETSR, f 176, s 63.

²⁹ 1. detsembri 1961. aasta protokoll. ETSR, f 176, s 63.

Töö eksiilis aga läks edasi varem loodud mudeli järgi.

1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul näeme Eestis tõsise ajalookirjutuse taastumist. Võib väita, et kuni selle ajani olid ajaloolased eksiilis ainukesed, kes kirjutasid Eesti ajaloost tõsiseid uurimusi. Nüüd saadi aru, et nad ei olnud ainukesed – oldi üks osa eesti kultuurist.³⁰ Osalt suhtuti positiivselt sellesse, mis ilmus, eriti näiteks Ea Janseni töösse, mis valgustas 19. sajandi ärkamisaegset perioodi Eesti ajaloos. Teisalt oli reaktsioon negatiivne Paul Vihalemma raamatule, kus oli võetud seisukoht Eesti riigi tekkimise vastu.³¹

Teine oluline küsimus, mille pärast 1960. aastatel muretseti, oli see, kas pagulus suudab järgmist põlvkonda kasvatada või sureb Eesti kultuuriline ja poliitiline missioon väljaspool Eestit välja.³² Töö, mida seltsi liikmed nüüd tõsiselt võtsid, oli ülikooli järgmise põlvkonna üliõpilaste seminaritööde hindamine. Jagati välja üliõpilasorganisatsioonide annetatud honorarid. Järeelkasvu ja järgmise põlvkonna kaastöö küsimus teravnes 1960. aastate keskel Põhja-Ameerikas ning 1970. aastate algul Rootsis. See on omaette teema.

Oskar Loorits kahtles, kas eesti haritlastel olid oma tõekspidamised ja kas nad tunnistasid mingisuguseid moraaliprintsiipe. Tema arvates ei toetunud eesti haritlaskond ja eriti Tartu Ülikooli õppejõud eestlaste rahvuslikule liikumisele ega ka akadeemilisele vabadusele, mis tähendas, et mõned orienteerusid nõukogude võimudele 1940. aastal ning teised natsidele Saksa okupatsiooni ajal.³³ Loorits esitas küsimuse, kas järgmine eesti põlvkond suudab sellisest nõrkusest üle saada ja arendab endas tugevamat moraalset hoiakut eesti kultuuri ning rahvuse suhtes. Minu arvates ei toeta neljanda põlvkonna eesti haritlaste ja ajaloolaste tegevus eksiilis Looritsa väiteid. See oli ikkagi neljas põlvkond, kes jätkas oma kultuuri- ja teadustegevust ka väljaspool Eestit. See näitab, et sisemine moraalne hoiak oli tugev.

Mida saavutasid eesti ajaloolased eksiilis? On raske ette kujutada, et nad oleksid saanud jätkata oma uurimistööd Nõukogude Eestis pärast Teist maailmasõda. Enamik suutis jätkata eksiilis oma 1930. aastatel alustatud tööd, eriti teemadel, mis olid seotud Rootsi ja keskaja uurimisega. Nende publikatsioonid kajastavad pidevat tööd.³⁴ Samuti näitasid nad üles võimet avardada oma arusaamu, kui nad olid valmis arendama koostööd baltisaksa ajaloolastega ja arvestama nende

³⁰ 22. aprilli 1965. aasta ettekande (**Künnapas, T.** Tartu ülikool tänapäeval) protokoll. ETSR, f 176, s 64. Hiljem kontakteerus ETSR F. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukoguga Eestis; 27. veebruari 1973. aasta protokoll. ETSR, f 176, s 11.

³¹ **Vihalemm, P.** Eesti konganlus imperialistide teenistuses (1917–1920). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960.

³² ETSR-i kauaaegne esimees E. Blumfeldt rõhutas: “Meil on vaja uusi liikmeid, eriti neid, kes on valinud teadusliku karjääri.” ETSR, f 176, s 11.

³³ **Loorits, O.** Eesti ajaloo põhiprobleemid, 176–191.

³⁴ Positiivse hinnangu annavad **Rebas, H.** Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561–1721). (Annales, X.) ETSR, 44–78; **Undusk, J.** Ajalookirjutusest Eestis ja eksiilis Teise maailmasõja järel. – Tuna, 2007, 1, 4–26. Mälestusartiklid: **Koit, J.** Arnold Soom. (ETSR-i aastaraamat, VIII.) ETSR, 167–69; **Pütsep, E.** Armin Tuulse. (ETSR-i aastaraamat, VIII.) ETSR, 171–75; **Koit, J.** Evald Blumfeldt. (ETSR-i aastaraamat, IX.) ETSR, 218–222; **Papp, D., Hillermaa, R.** Gustav Ränk. (ETSR-i aastaraamat, XII.) ETSR, 303–329.

vaadetega. Nad jätkasid traditsiooni, mis oli arenenud Eesti Vabariigi ajal – uurida Eesti ajalugu Läänemere (või Põhja-Euroopa) piirkonna perspektiivis. Võib ka öelda, et suund uurida Eesti ajalugu Rootsi ajal võimaldas eesti ajaloolastel käsitleda Eesti ajalugu väljaspool Balti-Saksa ja Venemaa ajaloo traditsioonilisi käsitlusi. Neile teadlastele võib ette heita, et nad ei hoidnud end kursis uute metodoloogiliste vaadetega, mis tekkisid ajalooteaduses Euroopas ja Ameerikas. Ajaloolastel, kes elavad eksiilis, on tähtis kinni pidada traditsioonidest, mis olid kodumaal enne nende äraminekut välja kujunenud.

WRITING HISTORY IN EXILE: THE ESTONIAN LEARNED SOCIETY IN SWEDEN

Olavi ARENS

In the fall of 1944 a large number of Estonian intellectuals fled Estonia largely to Sweden and Germany. According to the calculations of Evald Blumfeldt, of the 191 full-time faculty members of Tartu University (professors and docents) 90 had fled Estonia to exile, 37 had died, been killed or had been deported, 42 remained in Estonia, leaving 22 about whom he had no information. This meant that almost half (47%) of the previous faculty members were in exile and indeed two-thirds of those still alive. Approximately one-half of the ones in exile were located in Sweden, the other half in the British and American zones of Germany. The article concentrates on the scholars in Sweden.

In reports that sought to summarize what had happened to the faculty of Tartu University, Gustav Ränk, an ethnologist, justified the reason for being in exile as a rejection of the Sovietization of Tartu University – the imposition of Soviet ideological and political controls on the university faculty and the cutting of ties with other European universities are cited as the major issues. Most of the faculty members of Tartu University who had fled belonged to a generation that had been born around 1900. They had received most of their education in Estonia where they had studied under Finnish and Swedish professors at Tartu in the 1920s. Many had studied also at other European universities, and they had been the first ethnic Estonians to occupy the university chairs and positions at Tartu University to which they had been appointed. The world of the Soviet universities was foreign to them.

The refugee Estonian scholars established in February 1945 an Estonian Learned Society in Sweden, which was patterned after the academic learned societies that had existed in Estonia before being closed by the Soviets in 1940–1941. The main society existed in Stockholm with a branch in Lund. Historians (E. Blumfeldt, A. Soom, A. Tuulse, J. Koit, and E. Uustalu) and scholars in related disciplines like archaeology (R. Indreko) and ethnography (G. Ränk and H. Hagar) played a leading role in the activities of the society.

The society in Stockholm held 7–9 meetings a year at which scholarly presentations were made that were followed by discussions. Approximately 40% of the presentations were made by historians or those in related disciplines. Protocols of the meetings and discussions were written regularly. Most of the presentations were published in the yearbooks that appeared every five years or in other scholarly journals. Besides the meetings, the society also built an Estonian library in Stockholm and organized an annual convocation on the anniversary of the establishment of Tartu University as an Estonian university. The members also read and evaluated student seminar papers on topics in Estonian history. As a voluntary organization the society existed by means of donations from its members and by others in the Estonian community, as well as membership dues. Eventually the Swedish state came to pay for a librarian (at first part-time, later full-time) position.

Until the Hungarian Revolution in 1956, the hope existed among many members of the society that a collapse of the Communist system in eastern Europe could lead to a return to Estonia. Following the suppression of the Hungarian Revolution in 1956, the realization came that the exile was going to be a long-term one. Attention now began to be focussed on the revival of the writing of serious history in Soviet Estonia and to the need to encourage the development of a succeeding generation of scholars in exile.

Oskar Loorits, a folklorist and a member of the society, wrote a crucial work in 1955 on what he termed as the fourth generation of Estonian intellectuals (those born around 1900), as people who lacked firm moral values and hence had been vulnerable to collaboration with Soviet or Nazi authorities. In the article I question Loorits' sweeping condemnation. What the experience in exile showed was that the fourth generation had the moral strength to continue with their scholarly activity in exile in both an organizational and scholarly sense. Their scholarly output is impressive. Still, they can be criticized for not keeping pace with the new methodological approaches in history and the other social sciences that were appearing in the West at the time.